
IGNASI-XAVIER ADIEGO

GÈNESI I EVOLUCIÓ DE LA CATEGORIA DE GÈNERE EN INDOEUROPEU

1. INTRODUCCIÓ

Ara es compleixen cent anys de la publicació de la segona edició del volum 2.2 del *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen* (Brugmann 1911). En aquest volum, Karl Brugmann donava una visió de conjunt de la categoria de gènere en indoeuropeu que, malgrat els anys transcorreguts i la decisiva irrupció de tota una família lingüística indoeuropea nova —l'anatòlica, encapçalada per la hitita— en els estudis posteriors a Brugmann, no ha variat en els seus elements bàsics. Heus ací, a grans trets, la reconstrucció brugmanniana del gènere en indoeuropeu:

1. La comparació de les llengües indoeuropees conegudes per Brugmann duu a la reconstrucció de tres gèneres gramaticals: masculí, femení i neutre. Si trobem menys gèneres en algunes llengües indoeuropees (per exemple, en armeni, en anglès o en les llengües romàniques), es pot explicar molt bé com a conseqüència d'una reducció.

2. La distinció es manifesta a través de la concordança dels adjectius i dels pronoms, tot i que no tots els paradigmes adjectivals i pronominals presenten formes diferenciades per als tres gèneres. En aquest àmbit de la concordança tenen un relleu especial dos sufixos: **-ā* (actualment reconstruït **-eh₂*) i **-ī* (actualment **-ih₂*). El primer serveix per a formar la declinació del femení dels adjectius temàtics (en *-o-*); el segon, per a formar femenins dels adjectius atemàtics.

3. El gènere neutre té una situació particular: en realitat, sembla una variant (*Abart* en l'alemany brugmannià) del masculí, ja que només se'n diferencia en els casos nominatiu i acusatiu.

4. L'assignació de gènere a un substantiu té una certa base semàntica: els inanimats són neutres; als animats de sexe masculí, masculins; els de sexe femení, femenins. Tanmateix, juntament amb això trobem molts exemples de gènere purament gramatical: hi ha inanimats que són masculins o femenins, així com substantius abstractes que pertanyen a un d'aquests dos gèneres. Determinats sufixos estan lligats a un gènere de manera total o predominant (per exemple, el sufix creador de substantius d'acció *-ti-* és femení; el sufix *-tu-*, masculí). La situació ben coneguda del llatí o del grec clàssic ja es donava, doncs, en l'indoeuropeu reconstruït per Brugmann.

Al costat d'aquests quatre punts que continuen tenint plena validesa —deixant de banda el problema de l'anatòlic, que després comentarem—, el mateix Brugmann s'aventurava ja per camins «glotogònics» —com ell mateix els anomenava— i intentava donar algunes respostes a la qüestió de com s'havia conformat aquest sistema de tres gèneres. Potser no totes les respostes, però sí almenys les preguntes, són plenament vigents cent anys després.

De fet, Brugmann partia ja d'una afirmació que ha esdevingut un axioma inqüestionable en la lingüística indoeuropea: que gràcies a la reconstrucció històrica podem afirmar que el gènere femení és un desenvolupament relativament recent en indoeuropeu. Altrament dit, que la distinció de tres gèneres —masculí/femení/neutre— va anar precedida d'una distinció entre dos gèneres: *comú* i *neutre*.¹ A favor d'aquest caràcter més recent del sistema de tres gèneres parlarien diferents factors, entre altres el fet que la distinció masculí-femení no estava estesa a tots els adjectius (penseu en el tipus adjectival llatí de dues terminacions *tristis*, *triste*, on *tristis* serveix per al masculí i el femení indistintament, i *triste* per al neutre); però sobretot hi parla un detall que sempre ha cridat l'atenció dels estudiosos: que la terminació de nominatiu singular **-ā* (= *-eh₂*), la més característica del femení en indoeuropeu (la trobem en la flexió adjectival, com ja hem dit, i en la flexió de substantius preferentment femenins) és

1. La terminologia vacil·la segons els autors, i no s'ha arribat a una proposta que permeti arribar a un consens prou ampli. Més avall veurem que Tichy (1993) empra *distint* i *indistint*. Aquí seguim la mateixa denominació que utilitza Matasović (2004).

formalment idèntica a la desinència del nominatiu-acusatiu plural dels neutres. Si pensem en el llatí, ho podem veure encara en els finals idèntics de *rosa* nominatiu singular d'un nom femení i *templa* nominatiu-acusatiu plural d'un nom neutre, o en el fet que la forma d'adjectiu *bona*² tant pot ser nominatiu singular femení com nominatiu-acusatiu plural neutre. Atès que en algunes llengües indoeuropees antigues aquest neutre plural en **-eh₂* > **-ā* presentava concordança de singular, ha passat a ser *communis opinio* que el seu valor originari era el d'un sufix derivatiu que servia per a crear substantius de valor col·lectiu. Tal com tindrem ocasió de comentar, el punt crucial en la gènesi del femení en indoeuropeu, d'acord amb aquesta visió dels fets, seria la vinculació d'aquest sufix col·lectiu amb l'expressió del femení, tant derivativa com flexiva.

Siguin quins siguin els detalls d'aquest procés, tots els manuals de lingüística indoeuropea i tots els estudis dedicats monogràficament al gènere en indoeuropeu coincideixen a considerar el gènere femení com un desenvolupament a partir d'un sistema de dos gèneres i a atorgar al sufix *-ā* (= **-eh₂*) un protagonisme capital en el procés.

El mateix Brugmann, anys abans de la publicació d'aquest volum del *Grundriss*, havia formulat una hipòtesi sobre la manera com va adquirir *-ā* el seu valor de marca de femení. Per a Brugmann, el desencadenant va ser l'especialització d'alguns abstractes i col·lectius en la designació del sexe. Ho exemplificava amb el mot indoeuropeu per a 'dona', **g^wenā-* en la seva reconstrucció (> grec γυνή [guneé], gòtic *qino*, antic eslau *žena*, cf. anglès *queen*), que, segons ell, podria haver significat originàriament 'part, infantament' i d'aquí haver passat a designar 'la que pareix' > 'dona' (Brugmann 1897: 27).

El 1911, però, Brugmann no està tan convençut de la seva hipòtesi, i té en compte també la formulada per Wheeler (1897), que prenia la creació del pronom femení **sā* (ara reconstruït **seh₂*) com a punt de partença per a la gènesi dels femenins en *-ā*, sense decantar-se per cap de les dues.

Les disquisicions «glotogòniques» de Brugmann no s'aturaven aquí. Cal suposar que en l'estadi previ a l'aparició del femení, els substantius estaven repartits entre els dos gèneres que aquí hem anomenat *comú* i *neutre*. Les diferències entre aquests dos gèneres, com hem indicat, només es manifestarien en la formació dels seus nominatius

2. En llatí, totes aquestes *-a* finals són breus per raons que fóra prolix explicar aquí.

i acusatiu: mentre que en els substantius i adjectius de gènere comú hi hauria una distinció formal entre nominatiu i acusatiu, tant en singular com en plural, en els neutres —i aquest és un tret fidelment seguit per les llengües indoeuropees antigues, com ara el grec, el llatí o el sànscrit— nominatiu i acusatiu tindrien una mateixa desinència. Per a Brugmann, la raó d'aquestes diferències morfosintàctiques entre ambdós gèneres seria que, originàriament, els neutres s'haurien utilitzat per a substantius referits a materials, masses, creacions, obres, o similars. Serien substantius amb un valor semàntic més «passiu», i la prova d'això la tindriem en la formació del neutre en la flexió temàtica: com reflecteix clarament el llatí, l'indoeuropeu tenia una desinència **-m* que servia tant per al nominatiu i acusatiu del neutre com per a l'acusatiu del comú (enfrent de la desinència **-s* del nominatiu comú). Aquesta desinència **-m* tindria, d'acord amb Brugmann, un valor més aviat «mancat d'energia», cosa que explicaria el seu ús tant per a representar el complement directe comú com per a representar els neutres que fan de complement directe però també de subjecte.

El veritable rovell de l'ou, però, és com es pot explicar que hi hagi substantius inanimats que no segueixen cap de les flexions característicament femenines i que, per tant, són formalment indistingibles dels masculins, que han adoptat el gènere femení. Una adopció que, en tals casos, consisteix a mostrar concordança adjectival femenina. Brugmann no descarta el recurs a l'animisme com a explicació, però veia que aquesta mena d'explicacions tenien un abast molt limitat i preferia pensar en processos de tipus analògic: per exemple, els abstractes en *-ti-*, *-ni-*, que són femenins, haurien pres aquest gènere sobre el model dels femenins abstractes en *-ā-* i, de manera paral·lela, els abstractes en *-tu-* haurien passat a ser masculins sota l'influx dels abstractes masculins de la flexió temàtica en *-o-* (Brugmann 1911: 88).

2. L'ANATÒLIC I LA CATEGORIA DE GÈNERE

Pocs anys després de la publicació d'aquest volum del *Grundriss*, apareixia una nova llengua indoeuropea, la hitita, cridada a qüestionar molts aspectes de l'edifici construït per Brugmann i els neogramàtics en els darrers anys del segle XIX i els primers del XX. Aquesta generació de lingüistes ja no va poder dir la seva —Brugmann va morir el 1919, quan encara eren recents els primers treballs de Bedřich Hrozný sobre el caràcter indoeuropeu de l'hitita—, i la forma d'explicar les característiques tan

peculiaris de l'hitita —i de la resta de llengües anatòliques que s'han anat sumant a la documentació— en relació a l'indoeuropeu reconstruït pels neogramàtics ha quedat en mans de la indoeuropeística del segle xx, escindida en tres grans corrents d'opinió: (1) els qui pensen que les anomalies de l'anatòlic són fruit de profunds canvis evolutius; (2) els qui creuen que aquestes particularitats s'expliquen perquè l'anatòlic es va separar del tronc comú indoeuropeu molt aviat, de manera que no va participar en una sèrie d'innovacions que trobem en la resta de llengües indoeuropees, i (3) els qui no acaben d'inclinar-se per cap de les dues opcions anteriors perquè jutgen que no hi ha proves que decantin definitivament la balança cap a un costat o l'altre. D'acord amb la primera opinió, la reconstrucció brugmanniana no ha de ser essencialment qüestionada, per tal com allò de l'anatòlic que se n'aparta és el resultat d'una transformació pròpia d'aquest grup. D'acord amb la segona, la reconstrucció brugmanniana no serveix per a explicar l'anatòlic, ja que reflecteix un estadi posterior a la separació d'aquest grup.

En el cas de la categoria de gènere, que és el que ens interessa, veiem manifestar-se clarament aquestes dues opinions, car l'hitita i, en principi, la resta de l'anatòlic, mostren aquí una de les peculiaritats que són objecte de controvèrsia: en hitita no hi ha femení. Només hi són presents dos gèneres, tradicionalment anomenats *comú* i *neutre*. El neutre hitita —i anatòlic— es diferencia del gènere comú de la mateixa manera que a la resta de l'indoeuropeu ho fa el neutre del masculí-femení: en els nominatius i acusatius, tant singulars com plurals. I les desinències que hi trobem són les que apareixen en altres llengües i les que reconstruïm per l'indoeuropeu: un nominatiu i acusatiu singular neutre adésinencial per a la majoria de temes (però en *-n-* < **-m-* en els temes en *-a-*), un nominatiu i acusatiu plural en *-a* (com el del grec o el de llatí).³ No hi ha dubte, doncs, que, formalment, el neutre anatòlic és el neutre indoeuropeu.

El problema és com es pot explicar l'absència de femení. Podem traslladar del que és general al que és particular els dos primers corrents d'opinió abans esmentats, i així obtenim les dues explicacions que han suggerit els estudiosos. Per a uns, no hi ha femení perquè l'anatòlic l'ha perdut en la seva evolució des d'un indoeuropeu «brugmannià», de tres gèneres. Per a d'altres, l'anatòlic conservaria encara aquella fase prèvia a l'aparició del femení; altrament dit, l'anatòlic no hauria tingut mai un gènere femení, car aquest gènere s'hauria desenvolupat en el tronc indoeuropeu després de la separació d'aquest grup dialectal.

3. En hitita també hi ha neutres plurals adésinencials que poden explicar-se igualment des de l'indoeuropeu.

Amb les dades de l'hitita —i de gairebé tota la resta de llengües anatòliques— és molt difícil inclinar-se per una o altra hipòtesi. Hi ha un factor fonètic que no pot menystenir-se en absolut: en hitita els timbres vocàlics **a/ā* i **o/ō* han confluït en una *a*, sense que es pugui establir amb claredat si la quantitat vocàlica es mantenia diferenciada o més aviat —i com sembla més probable— també es va confondre. Com a conseqüència d'aquest canvi, en hitita no hi ha manera de distingir, ni en els substantius ni en els adjectius, entre la forma d'un tema en **-o-* i la d'un possible tema en *-ā-* femení.

Això pot considerar-se un factor favorable a la hipòtesi de la pèrdua del femení en hitita, però és evident que no és suficient per a explicar-ho tot: en l'indoeuropeu reconstruït sense l'hitita, els temes en **-o-* i els temes en **-eh₂-* (> *-ā-*) presenten diferències importants pel que fa a les desinències: per començar, el nominatiu singular té una *-s* en els temes en *-o-* i cap desinència en els temes en *-ā-*. Aquesta i altres divergències són prou considerables perquè, en una llengua com el sànscrit, on els timbres *o/ō* i *a/ā* han confluït en *a/ā*, ambdues declinacions romanguin clarament diferenciades. Els defensors de la hipòtesi de la pèrdua del femení, doncs, han d'assumir un procés d'anivellament analògic que hagi convertit en indiferenciables aquests dos tipus de flexió. Això no és, en el fons, tan difícil d'assumir perquè, de fet, l'hitita presenta un sistema flexiu pràcticament unificat, amb un joc quasi únic de desinències per a tots els tipus de temes, enfront del model indoeuropeu del qual deriva, on hi hauria com a mínim una contraposició entre temes temàtics i atemàtics.⁴

Tot i que sabem menys d'aquestes llengües, també en luvi cuneïforme i luvi jeroglífic, dos dialectes anatòlics més —fortament emparentats entre si— s'ha produït una confluència dels timbres *o* i *a* (i també, quan és el cas, de *e*) en un únic timbre *a*, i la situació és, doncs, similar a la de l'hitita: unificació àmplia del sistema flexiu nominal i absència de femení. És, per tant, temptador projectar aquesta situació a

4. Alguns dels partidaris d'una separació molt antiga de l'hitita han imaginat que aquesta —per a ells aparent— quasi unificació seria, més aviat, la mostra que l'hitita havia abandonat el tronc comú abans que es produís la diferenciació entre temes temàtics i temes atemàtics. Aquesta hipòtesi ensopega precisament amb els pocs elements discordants que no permeten parlar d'unificació total. El cas més significatiu és el del neutre: els temes en *-a* hitites presenten una desinència de nominatiu-acusatiu singular *-n* enfront de la manca de desinència en la resta de temes. Es tracta, evidentment, d'una subsistència de la contraposició indoeuropea entre neutres temàtics (amb nominatiu-acusatiu singular *-m*) i neutres atemàtics (amb nominatiu-acusatiu singular *-Ø*).

l'anatòlic comú i situar-hi o bé la inexistència del femení, o bé la pèrdua d'aquesta categoria, juntament amb la confluència de *a* i *o*.

3. LA SITUACIÓ PECULIAR DEL LICÍ

Tanmateix, fa uns anys, la presa en consideració d'una altra llengua anatòlica, el lici, ha servit per a desafiar aquesta visió dels fets. En principi es considerava —a partir sobretot dels treballs de Laroche— que el lici era simplement un dialecte del luvi i que, per tant, hi compartia la confluència de *o*, *a*, *e* en *a*. Però en sengles articles, Melchert (1992) i Rasmussen (1992) van demostrar, de manera independent i paral·lela, que, almenys a final de paraula, el lici oferia un tractament diferenciat de *a* i *o*; *a* es conserva com a *a*, mentre que *o*, en lloc de confluir-hi, esdevé *e*.⁵ L'establiment d'aquest tractament diferenciat té una repercussió decisiva en la interpretació de la morfologia nominal lícia, perquè en aquesta llengua hi ha una declinació específica de temes en *-a*⁶ diferent de la dels temes originaris en *-o-*, que en lici passen a ser temes en *-e*.⁷

Aquest descobriment no només significa que la confusió de temes en *-a-* i temàtics que observem en hitita i luvi no es pot remuntar al protoanatòlic, sinó que obre la porta a la possibilitat que aquests temes en *-a-* siguin els temes del femení indoeuropeu, cosa que afavoriria la hipòtesi de la desaparició d'aquesta categoria en les llengües anatòliques, no pas la hipòtesi contrària. Altrament dit, el lici podria servir per a demostrar que l'anatòlic es va separar quan ja existia una flexió de temes en *-ā-* femenins i que la seva absència en la majoria de les llengües anatòliques documentades seria deguda a una evolució, determinada sobretot per la tantes vegades esmentada confluència de timbres.

Les coses, però, no són tan senzilles: d'entrada, l'existència d'una categoria de femení en lici encara no ha estat confirmada. L'única manera de confirmar-la seria tenir exemples clars d'una concordança específica dels adjectius, i no en tenim.⁸ Par-

5. En posició no final la situació és més complicada, per l'efecte d'unes regles de metafoia que poden comportar un intercanvi de timbres.

6. Sobre els temes en *-a* del lici vegeu Melchert (1994), Hajnal (1994) i cf. *infra*.

7. Més exactament, temes en *-e/i-* a causa d'un fenomen conegut com a "mutació en *-i*".

8. Hajnal (1994: 154-155) esmenta tres possibles exemples (seguint Melchert 1992: 48), però cap no és, al meu parer, prou convincent.

ticularment significatiu és que hom no trobi en el pronom demostratiu *ebe-* (< **ob^ho-*) una forma específica diferenciada quan acompanya temes en *-a-*. Per altra banda, la mateixa categoria dels temes en *-a-* presenta un aspecte difícil d'avaluar des de l'òptica indoeuropea: no es pot dir que els noms de referència femenina hi predominin, tot i que n'hi ha un de tan significatiu com *lada* 'dona' i que noms de referent femení que en indoeuropeu eren d'altres tipus flexionals han passat als temes en *-a-* en lici (*kbatra* 'filla', originàriament un tema en *-r-*; *χῆνα* 'àvia', originàriament un tema temàtic).⁹ Hi ha també noms de referent masculí i noms inanimats, però això és perfectament acceptable per als temes en *-ā-* indoeuropeus en l'època en què ja existia el femení, com ho demostren el llatí i el grec, que presenten temes en *-ā-* masculins o de referent inanimat. I que no estem simplement en la fase de col·lectius indoeuropeus en *-a* ho demostra que els temes licis en *-a-* segueixen la flexió «comuna» en acceptar una marca d'acusatiu *-n* < **-m*, mentre que els col·lectius indoeuropeus en *-a* eren originàriament neutres. No veig, doncs, que s'hagi de despatxar aquests tipus de declinació lícia amb l'afirmació que és un «desenvolupament recent», com fa Matasović.

Sobre la qüestió dels temes en *-a-* del lici hi tornarem més endavant. Per ara podem dir que la contribució de l'anatòlic a la qüestió de la gènesi del femení no és gens aclaridora. Suposant que l'estat que mostra l'hitita reflectís una situació molt arcaica, abans de l'aparició del femení com a conseqüència d'una separació primerenca del tronc comú indoeuropeu, no resultaria cap novetat, ja que aquesta situació, on un gènere comú s'oposava a un gènere neutre, ja havia estat albirada per Brugmann i altres indoeuropeïstes abans de la irrupció de la documentació hitita. Reprendrem, doncs, el fil on l'havíem deixat i, després de l'exposició brugmanniana, comentarem breument dos models proposats en temps relativament recents sobre la gènesi del femení: el formulat per Eva Tichy en un important article (Tichy 1993) i el presentat per Matasović en una breu monografia publicada fa uns anys (Matasović 2004). El repàs d'aquestes dues propostes ens permetrà de contrastar-les amb Brugmann i d'assenyalar-hi els punts encara controvertits o febles. Podem anticipar que la conclusió una mica sorprenent serà que no hem avançat tant des dels temps de Brugmann i que molts dels dubtes que ell tenia segueixen encara vigents.

9. És, per tant, errònia l'afirmació de Matasović (2004: 38) que en lici només hi ha *lada* com a mot en *-a* de referent femení. Crec que Matasović menysté en excés els temes en *-a* licis guiat per la seva adscripció al corrent d'opinió que jutja el sistema anatòlic de dos gèneres com un exemple d'arcaisme.

4. LA GÈNESI DEL FEMENÍ SEGONS TICHY (1993)

Tichy (1993) pren com a punt de partença el ja tradicional sistema binari de gèneres que va precedir la irrupció del gènere femení. En comptes de la terminologia aquí emprada —*comú i neutre*—, Tichy prefereix parlar de *indistint* i *distint* (*Genus indistinctum / Genus distinctum*). La raó d'aquesta terminologia és clara: per a Tichy, la diferència entre ambdós gèneres no raïa principalment en l'animicitat (animat / no animat), sinó en l'agentivitat, en la capacitat de ser agent. El gènere indistint englobaria substantius no agentius i, per tant, mancats de la marca d'agent; es tracta, evidentment, dels neutres, on nominatiu i acusatiu singular són adesinencials (en la flexió atemàtica) o bé presenten la mateixa *-m* que serveix per a l'acusatiu singular dels del gènere «distint» (en la flexió temàtica). Observem que la idea no és nova: ja Brugmann, com hem dit abans, atribuïa al neutre un valor «passiu, mancat d'energia».

En el moment de l'aparició del femení, aquest nou gènere s'hauria nodrit tant de mots del gènere indistint com de mots del gènere distint. D'origen «indistint» serien els femenins en $*-eh_2 > -ā$, $*-ih_2 > -ī$. Aquí Tichy recull l'explicació tradicional d'aquestes formes com a antics col·lectius, i hi afegeix les conclusions de Harðarson (1987a) sobre el caràcter originàriament neutre (és adir, indistint) d'aquestes formes, com ho mostra la manca de desinència de nominatiu singular comú $*-s$ i el seu ús com a plurals dels neutres. D'origen «distint» serien aquells femenins que presenten una desinència $*-s$ en el nominatiu, com ara els abstractes em $*-ti-$ tipus $*mén-ti-s$ (> llatí *mens*) 'pensament', ja que serien, d'acord amb Tichy, «abstractes agentius» capaços de fer de subjectes en oracions transitives.

Com apareix el femení, segons Tichy? Com a primer pas, alguns col·lectius neutres en $-eh_2$ van evolucionar semànticament fins a convertir-se en substantius que designaven dones. Això, però, no ho considera motiu suficient per a l'emergència d'una categoria de gènere femení: l'impuls definitiu ve d'un altre cantó, i aquí Tichy recupera la vella idea de Wheeler (1898), però en la versió reelaborada i actualitzada per Martinet (1956), que atorga un paper decisiu al sistema pronominal: la creació d'un demostratiu específic per al gènere femení $*seh_2$ sobre el model del demostratiu «indistint» $*so$, que llavors passaria a ser masculí i amb una extensió analògica del sufix $-eh_2$. Aquesta caracterització s'hauria estès a bona part de la flexió pronominal i de la flexió adjectival i així hauria sorgit pròpiament una categoria de gènere femení visible en la concordança de pronoms i adjectius (inclosos els participis). La consolidació

d'aquesta categoria passaria, així mateix, pel pas al gènere femení tant d'altres col·lectius (els acabats en $-ih_2$, tipus sànscrit *devī* 'deessa') com de substantius del gènere «distint» per raons semàntiques o d'analogia. A la fi del seu article, la indoeuropeïsta de Freiburg exemplifica l'evolució amb el mot indoeuropeu per a 'vídua', $*h_2wid^h eweh_2-$ (> llatí *uiduā-*), que, segons ella, es remuntaria a una arrel $*h_2weid^h-$ 'ferir (de mort)'. D'un adjectiu $*h_2widhú-$ 'ferit de mort' sorgiria un adjectiu de pertinença temàtic $*h_2widhewó-$ 'pertanyent al ferit de mort', i d'aquest un neutre col·lectiu $*h_2widheweh_2-$ 'conjunt de coses pertanyents al mort' > 'família del mort'.

5. LA GÈNESI DEL FEMENÍ SEGONS MATASOVIĆ (2004)

Per la seva banda, la monografia de Matasović (2004) dedicada al gènere en indoeuropeu i en les llengües indoeuropees consagra el tercer capítol a establir com funcionava l'assignació de gènere en el que ell anomena *indoeuropeu recent*, és a dir, l'indoeuropeu de tres gèneres (masculí, femení i neutre). Després d'analitzar un bon grapat d'elements lèxics reconstruïts, conclou que la classificació obeeix a principis semàntics només a prop dels dos extrems de la jerarquia d'animitat, és a dir, en els noms que designen humans, animals i la major part de les plantes, per una banda, i en els mots de masses i fluids, per una altra. Enmig hi ha «a large overlapping area» (Matasović 2004: 134).

Matasović, seguint l'opinió generalitzada dels estudiosos, també creu que el sistema de tres gèneres ha sorgit a partir d'un sistema anterior —en un indoeuropeu primerenc— de dos gèneres, que ell denomina —com hem fet aquí— *comú* i *neutre*. El quart capítol del seu llibre comença amb una secció titulada «Orígens del gènere femení». El quadre que presenta Matasović és similar al de Tichy (1993), i el més interessant és que hi aprofundeix en aspectes que l'estudiosa alemanya no tracta, de manera que, en gran mesura, ens trobem davant de dos treballs que es complementen. També per a Matasović és fonamental la creació d'un nou demostratiu $*seh_2$, que fou usat anafòricament per a referir-se a alguns —no tots— els col·lectius. On Matasović entra més a fons és en el procés que va dur a l'especialització d'aquesta nova forma, i la concordança que va comportar, en l'expressió del femení.

Per a Matasović, la principal font dels femenins van ser antics abstractes i col·lectius de gènere neutre. Accepta que ni tots els col·lectius van convertir-se en feme-

nins —potser només els de significat més abstracte—ni tots els femenins —però sí la majoria— procedeixen d'antics neutres. S'hi van sumar els substantius del gènere comú que denotaven humans de sexe femení, algunes personificacions de la natura identificades com a femenines en la mitologia indoeuropea (per exemple, la Terra) i alguns noms d'animals petits (com el liró). Els exemples característics de moció femenina en $*-ih_2 > -ī$ (tipus sànscrit *vṛkṣá* 'llop' → *vṛkṣī* 'lloba') i $*-eh_2 > -ā$ (tipus llatí *equus* 'cavall' → *equa* 'euga') són, segons Matasović, desenvolupaments secundaris i, en el cas del segon, recents. La terminació $*-ih_2$ seria en principi un sufix creador d'adjectius possessius que estaria també a l'origen del genitiu llatí en $-ī$ (*dominī*). Darrere del tipus *vṛkṣī*, doncs, hi hauria un sentit originari «propi / pròpia del llop» i una substantivació subseqüent amb sentit femení ('la del llop' > 'lloba'). En el cas del tipus *equa*, el fet que les formacions variïn de llengua a llengua duu a pensar que poden tractar-se, la gran majoria, de formacions independents i paral·leles als diferents dialectes indoeuropeus.

Resulta especialment remarcable que Matasović consideri que els abstractes femenins en $-i-$, tipus $*mén-ti-s$, eren originàriament neutres. Justifica aquesta hipòtesi en el fet que no es pugui reconstruir pràcticament cap neutre indoeuropeu en $*-i-$: la raó seria que aquests neutres haurien passat al gènere femení «at some point during the evolution of P[roto]-I[ndo]-E[uropean]» (Matasović 2004: 171).

Com ja hem assenyalat, Matasović —seguint l'estela d'altres estudiosos— considera decisiva la creació d'un pronom específicament femení $*seh_2$ com a desencadenant de l'aparició del nou gènere femení. La pregunta clau és llavors quina va ser la motivació per a replegar en un mateix nou gènere els substantius que denotaven éssers vius de sexe femení i una bona colla de neutres col·lectius. I aquí Matasović es veu obligat a apartar-se de la idea original brugmanniana —mantinguda per Tichy— que la presència de substantius femenins en $-eh_2$ va ser decisiva: com acabem de veure, per a Matasović la immensa majoria de substantius femenins en $-eh_2$ són d'origen recent, no remuntables a l'indoeuropeu comú. De fet, ell afirma que, amb l'excepció de $*g^wenh_2$ 'dona', no hi ha mots acabats en $-h_2$ clarament femenins reconstruïbles com a femenins per a l'indoeuropeu. Matasović, en tot cas, sí que creu que un de sol tan important com $*g^wenh_2$ pot haver propiciat l'emergència de tota una categoria de gènere femení: la coincidència de terminació entre aquest mot i els col·lectius en $*-eh_2$ hauria permès que femenins i molts col·lectius en $-h_2$ acabessin junts en un nou gènere.

6. LA GÈNESI DEL FEMENÍ EN INDOEUROPEU: PROPOSTA DE SÍNTESE

Crec que la visió més antiga de Brugmann i les dues més recents de Tichy i Matasović ens permeten tenir ja un panorama força complet dels elements que entren en joc en la gènesi del femení en indoeuropeu. Podem, per tant, assajar una mena de síntesi on exposarem els punts clars i els punts encara no aclarits de tot aquest procés, i també apuntarem algunes idees personals.

1. Hi ha un ampli consens a considerar que el gènere femení és més recent en termes de cronologia relativa. El sistema masculí-femení-neutre procedeix d'un sistema anterior de dos gèneres, que aquí hem etiquetat convencionalment com a *comú-neutre*. Els indicis són prou clars i no sembla, doncs, que aquesta idea hagi de ser revisada.

2. Podem saber força bé com es manifestava morfosintàcticament el sistema primerenc comú-neutre, però les bases semàntiques d'aquesta diferenciació no estan tan clares. És evident que comú i neutre contrastaven en els casos nominatiu i acusatiu, els que en indoeuropeu, com en les llengües filles, servien per a les funcions gramaticals de subjecte i objecte directe, respectivament. A un nominatiu singular *-s* / acusatiu singular *-m* s'oposava un nominatiu-acusatiu singular *-Ø* en la flexió atemàtica i un nominatiu-acusatiu singular *-m* en la temàtica.¹⁰ Aquesta oposició es manifestava també, suposem, en la concordança dels adjectius. Tenint en compte que la flexió atemàtica és més antiga que la temàtica, el que està clar és que nominatiu i acusatiu singular comú rebien una marca específica cadascun, mentre que els neutres no tenien cap mena de caracterització ni com a nominatius ni com a acusatius. Destriar les bases semàntiques d'aquest comportament diferent no és fàcil. Hem vist com s'ha atribuït o bé a una oposició animat / no animat o a bé una oposició agentiu (capaç de fer d'agent) / no agentiu. És complicat donar preferència a l'una o a l'altra perquè sabem —i la tipologia lingüística ens ha ajudat molt en aquest aspecte— que hi ha una estreta relació entre jerarquia d'animicitat i capacitat de ser agent.

El veritable problema, però, és, al meu parer, que no tenim tan clar quina era la repartició dels substantius entre el gènere comú i el gènere neutre abans de l'emergència d'un tercer gènere, i això impossibilita la cerca de bases semàntiques per a aquesta diferenciació. Un exemple d'aquesta incertitud el tenim en els abstractes

10. En la flexió pronominal, la marca de neutre per al nominatiu i acusatiu singular era **-d*.

del tipus **mén-ti-s*, que passen a ser femenins quan apareix aquest nou gènere: hem pogut veure com per a Tichy aquest tipus d'abstracte tindria un caràcter «agentiu» i, per tant, haurien pertangut al gènere comú; en canvi, per a Matasović es tracta d'abstractes originàriament neutres.

Sense tenir clara aquesta repartició es fa difícil establir si era la noció d'animitat o més aviat la noció d'agentivitat la que prevalia.

Per altra banda, potser a aquests dos factors caldria afegir-ne un tercer, també íntimament lligat a ambdós: el del caràcter definit/indefinit.¹¹ Hem vist com allò que diferenciava els comuns dels neutres eren dues marques morfològiques, *-s* i *-m*. Per a la primera, ja un dels pares de la lingüística indoeuropea, Franz Bopp, va proposar de cercar el seu origen al pronom demostratiu masculí (originàriament 'comú') **so* (Bopp 1829), una idea que ha anat reapareixent en la indoeuropeística al llarg dels anys i de la qual es feia ressò Greenberg en el seu treball sobre l'adquisició dels marcadors de gènere en les llengües, però sense aprofundir-hi més (Greenberg 1978: 74). En resum, les dimensions d'animitat, agentivitat i definitud han pogut contribuir a l'organització del sistema comú-neutre; els dubtes, però, sobre el veritable gènere originari de molts femenins, així com la impressió que el gènere comú ja havia d'incloure formes inanimades (per exemple, els abstractes en *-tu-*, que després romandran com a masculins en el sistema de tres gèneres) i, per tant, tenir una base no simplement semàntica, impedeixen arribar més lluny en la caracterització d'aquest sistema originari.

3. El nou gènere femení es caracteritza per la selecció d'una determinada concordança, tant en els adjectius com en els pronoms. Hi ha també un consens clar a considerar que la creació d'un pronom demostratiu específic femení **seh*₂ va ser clau en l'aparició del femení. Des del moment en què, per a acompanyar un substantiu que denotava un animat femení (ús adjectival) i per a referir-se a un animat femení (ús pronominal), independentment del tipus flexiu que tingués l'animat femení, es va recórrer a un pronom **seh*₂ diferent del pronom **so*, que es va especialitzar en els animats masculins, i del pronom **tod*, que va mantenir-se com a neutre, podem parlar pròpiament d'una nova categoria de gènere i anomenar-la *femení*.

4. Un punt encara no aclarit del tot és per quina raó va ser *-eh*₂ qui va servir per a caracteritzar el femení. Que *-eh*₂ servia originàriament per a crear abstractes

11. Sobre la relació entre animitat i definitud, vegeu Comrie (1989: 128 i ss.); cf., així mateix, les observacions de Lyons (1999: 213-215).

col·lectius a partir de temes temàtics i que pertanyia al gènere neutre és un altre dels principis que són actualment assumits com a *communis opinio*. Tanmateix, la seva reconversió —no total, ja que va seguir existint com a marca de col·lectiu neutre— en marca del gènere femení no ha rebut, al meu parer, una explicació encara satisfactòria, i el treball de Matasović serveix per a llançar encara més dubtes sobre algunes idees formulades per altres autors. La gran paradoxa és que, com assenyala Matasović, els exemples de temes en $-eh_2-$ o, simplement, en $-h_2-$ que denotin animats de sexe femení i que puguin reconstruir-se per a l'indoeuropeu són molt escassos. Ja hem vist com ell mateix assenyalava que els suposats exemples de moció femenina —tipus *equus/equa*— no eren fàcilment remuntables a la fase comuna indoeuropea. Per altra banda, un exemple com el del mot per a 'vídua' que Tichy emprava per exemplificar el procés d'aparició del femení és igualment aïllat, i, tot i que en aquest cas es podria imaginar un context cultural per al qual 'el que pertany al difunt' pogués acabar per significar 'vídua', no sembla que pogués tenir la força suficient per a fer emergir tota una nova categoria de gènere.

Matasović proposa que aquest poder desencadenant el podria haver tingut un mot indoeuropeu que significava 'dona' i que acabava en $*h_2$, $*g^wenh_2-$ (cf. *supra*). Per bé que podria admetre's aquest procés,¹² la proposta de Matasović troba un important obstacle formal: hi ha indicis que el mot en qüestió no era, en indoeuropeu, un tema en laringal, sinó un tema en nasal, $*g^wen-$ (cf. Harðarson 1987b). La idea que existia un tema originari en $*-h_2-$ amb el significat de 'dona' i que aquesta coincidència amb laringal final dels col·lectius hauria desencadenat tot el procés no és, doncs, fàcilment sostenible. És evident, com constata Harðarson, que a partir del tema en nasal $*g^wen-$ es formava ja en indoeuropeu un col·lectiu $*-g^wenh_2-$, però en tot cas, si ja resulta complicat pensar que el nou gènere es va bastir a partir d'un sol mot, el fet que el model fos una formació derivada de tipus col·lectiu $*-g^wenh_2-$ i no el mateix tema $*g^wen-(s)$ no fa sinó més enrevessada encara aquesta hipòtesi.

5. Potser un moment important en el procés que va dur a la creació del femení va ser l'especialització dels col·lectius en $*-h_2/eh_2$ com a plurals dels neutres. Tal com Harðarson (1987a) ha assenyalat, aquests col·lectius eren originàriament substantius neutres singulars. En un moment determinat, però, els col·lectius derivats de substan-

12. Matasović addueix l'exemple del konkani, una llengua indoària que sembla haver desenvolupat una concordança de femení a partir del canvi de significat del mot 'noia' a 'dona' (Matasović 2004: 174).

tius i adjectius neutres es van integrar en el paradigma d'aquests últims com a plurals. Podem assenyalar tres factors fonamentals que van propiciar aquesta integració: (i) la creació de casos oblics *plurals* modelats sobre els del gènere comú; (ii) la creació d'una concordança pròpia per als adjectius, i (iii) la creació de formes pronominals de nominatiu-acusatiu, començant per l'emblemàtic pronom demostratiu **teh₂*.

La qüestió interessant que cal formular-se és: què va passar amb els substantius en **-h₂/eh₂* que no van assumir aquesta funció de plural neutre, ja fos perquè el seu significat havia canviat (imaginem, per exemple, processos pels quals podien haver sorgit abstractes dels col·lectius, del tipus 'ancianitat': 'conjunt d'ancians' > 'qualitat d'ancià', o processos pels quals el col·lectiu-abstracte adquiria un significat concret), ja fos perquè eren derivats de substantius del gènere comú, no del neutre? Pot suposar-se que van seguir sent neutres singulars, però crec que no ha de descartar-se que poguessin haver desenvolupat una categoria especial, veritable embrió del futur femení.

En aquest sentit, resulta atractiu especular amb la possibilitat que el lici, amb el seu tipus de flexió en *-a* diferenciada de la temàtica, ens estigui mostrant aquesta conformació d'una nova categoria. Crida l'atenció, per exemple, que en lici trobem temes com *wawa-*, *xawa-*, sorgits respectivament de l'indoeuropeu **g^wow-* 'bou, vaca' i **h₂owi-* 'ovella'. Aparentment, aquestes formes en *-a* podien actuar en lici com a col·lectius plurals, però al mateix temps veiem que es declinen com a temes en *-a* animats, ja que apareixen en acusatiu singular animat (*wawā*, *xawā*).

Aquesta classe pot haver desencadenat la seva pròpia concordança amb la creació d'un demostratiu **seh₂* i d'un joc flexiu propi d'adjectius de la flexió temàtica. Que no trobem aquesta mena de concordança en lici podria explicar-se com a conseqüència d'una separació primerenca de l'anatòlic; en aquest sentit, tindrien raó els partidaris de l'arcaisme anatòlic.

6. Aquesta nova categoria formada per substantius col·lectius que han adquirit un valor abstracte o bé s'han convertit en mots que designen nocions concretes, però en ambdós casos deslligats de tota noció de plural, ha pogut arrossegar abstractes animats d'altres tipus de flexió. En aquest sentit és interessant notar que, en la reconstrucció que Matasović fa de la distribució dels substantius per gèneres en l'indoeuropeu recent —el que té tres gèneres—, els abstractes són o bé del gènere neutre o bé del gènere femení, mentre que es fa difícil reconstruir abstractes del gènere masculí (Matasović 2004: 124). De fet, els substantius radicals de significat abstracte són sempre, en la mesura en què podem reconstruir comparativament el seu gènere, femenins (cf. Wodtko, Irslinger

& Schneider 2008: xx). Sembla, doncs, que els abstractes animats han desembarcat massivament en el gènere femení i això podria tenir sentit amb un pas intermedi en el qual hagués aparegut una categoria situada entre l'antic comú i l'antic neutre.¹³

7. El veritable *saltus naturae* segueix sent l'especialització d'aquesta nova categoria en l'expressió de la concordança amb els substantius que denoten éssers de sexe femení. Aquí el testimoni del lici és un xic peculiar, ja que no ens ofereix cap evidència directa, però sí indicis d'un procés independent, però alhora similar, al que podem presumir per a l'indoeuropeu. En lici, on, recordem-ho un cop més, no sembla haver-se desenvolupat encara cap concordança diferenciada masculí-femení, observem que en la flexió dels temes en *-a-*, hi és present el mot per a 'dona', *lada* (d'etimologia discutida), i que al seu costat es troben també els mots per a 'filla' (*kbatra*) i 'àvia' (*xñna*), que han canviat la seva flexió originària (el primer ve d'un tema en *-r-*; el segon, d'un tema en *-o-*). És cert que no hi són tots els mots que denoten éssers femenins (per exemple *ēneli-* 'mare' presenta un altre tipus de flexió) i que hi ha un mot de clara referència masculina com *xuga* 'avi' o mots que denoten inanimats, com *xupa* 'tomba', però això també passa en els temes en *-ā-* d'altres llengües indoeuropees. El que és veritablement destacable és que *kbatra* i *xñna* hagin abandonat els seus tipus flexius originaris per a entrar en la flexió en *-a*, i això sembla difícil d'explicar si no és per l'atracció analògica del mot per a 'dona', *lada*.

Per a l'indoeuropeu podem suposar un procés amb certes similituds però també amb algunes diferències: l'atracció s'hauria produït no tant en l'assimilació formal a un tipus de flexió —com va passar en lici— sinó en la incorporació d'un mateix tipus de concordança. Una concordança sorgida, com hem suggerit, de la conformació d'aquesta nova classe d'antics col·lectius reconvertits en abstractes i concrets singulars. I en aquest punt podem recórrer, com Brugmann o Matasović, al mot indoeuropeu *par excellence* per a 'dona', però d'una manera diferent de com ho feien ells: **g^uenh₂* no seria el desencadenant d'una concordança —que, de fet, ja existiria—, sinó un mot acomodat en aquest nou gènere que hi atrauria la resta de mots que expressaven sexe femení, de manera paral·lela a com lici *lada* ha canviat el tipus flexiu originari de *kbatra* i *xñna*. Hem de partir d'un estatus particular de **g^uenh₂*. Es tracta,

13. La visió de Matasović (2004: 124) en relació amb els abstractes femenins és molt diferent: ell creu que el fet que en l'indoeuropeu recent els abstractes siguin o bé neutres o bé femenins és una prova a favor que originàriament tots els abstractes eren neutres.

com hem vist més amunt, d'un antic col·lectiu d'un singular animat $*g^w en-$ 'dona'. Per aquest motiu, $g^w enh_2$ era un bon candidat a convertir-se en un dels col·lectius que van quedar fora del procés de reconversió en plurals dels neutres. La seva integració en el nou gènere creat al voltant de la concordança amb el pronom $*seh_2$ sembla una possibilitat lògica i, amb això, la pèrdua de qualsevol connotació col·lectiva-plural i el pas a un valor abstracte ('qualitat de dona') i d'aquí, a un de concret ('dona'). Això podria explicar l'estranya situació d'haver de reconstruir dos temes de classes flexives diferents, $*g^w en-$ i $*g^w enh_2-$, amb el mateix significat i totes dues en singular: el mateix tema $*g^w en-$, com tants altres temes que denotaven sexe femení, va entrar en el nou gènere sota l'atracció de $*g^w enh_2-$.¹⁴

Els darrers punts (5, 6 i 7) són, evidentment, una hipòtesi més sobre el possible procés que va dur a l'emergència d'un gènere femení. Allò que val la pena retenir és que palesa, com altres hipòtesis que s'han formulat i que es formularan, la dificultat que la lingüística indoeuropea té a l'hora d'explicar aquest procés. El punt de partença és força clar —tot i que els detalls no, i això és un entrebanc evident—: un sistema de dos gèneres, comú i animat; el d'arribada és encara més ben conegut: un sistema de tres gèneres. La paradoxa, constatada per Matasović, és que la marca que va cobrar un protagonisme rellevant en l'expressió de la concordança del nou gènere, $*-eh_2$, servia originàriament per a la formació de col·lectius amb concordança de neutre i, per tant, la connexió amb la noció de sexe femení, fonamental per a entendre per què aquesta nova concordança va arrossegar els substantius que expressaven tal funció independentment de la seva classe flexiva, no està gens clara. La porta a la proposta de nous models explicatius segueix oberta.

IGNASI-XAVIER ADIEGO
Universitat de Barcelona

14. Tota aquesta hipòtesi pressuposa que $*g^w en-$ pertanyia originàriament al gènere animat, cosa que és la *communis opinio* entre els estudiosos. De tota manera, tenim el desconcertant testimoniatge de l'antic irlandès, on el mot continuador d'aquest tema en *-n, bé*, és de gènere neutre. Si aquest gènere neutre fos originari, caldria imaginar un procés una mica més complicat: hauríem de suposar que, per alguna raó, $*g^w en-$ / $*g^w enh_2$ no van seguir el model adoptat per la resta de neutres i no van desenvolupar, per tant, una oposició singular/plural en el marc d'un únic paradigma. És possible que això fos així per la mateixa anomalia semàntica que suposava la flexió neutra de $*g^w en$ o pel fet que $*g^w enh_2$ ja havia desenvolupat un valor d'abstracte singular.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BOPP, F. (1829) «Vergleichende Zergliederung des Sanskrits und der mit ihm verwandten Sprachen 3: Über das Demonstrativum und den Ursprung der Casuszeichen», *Abhandlungen der Königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin aus dem Jahre 1826. Philosophische Klasse*, pp. 65-102.
- BRUGMANN, K. (1897) *The Nature and Origin of the Noun Genders in the Indo-European Languages*, Nova York, Charles Scribner's Sons.
- (1911) *Grundriß der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Zweiter Band: Lehre von den Wortformen und ihrem Gebrauch*, Zweiter Teil, Estrasburg, Karl J. Trübnerl. [2a ed.]
- COMRIE, B. (1989) *Language Universals and Linguistic Typology*, Chicago, The University of Chicago Press. [2a ed.]
- GREENBERG, J. H. (1978) «How Does a Language Acquire Gender Markers?», dins J. H. Greenberg, C. A. Ferguson & E. A. Moravcsik (eds.), *Universals of Human Language III: Word Structure*, Stanford, Stanford University Press, pp. 47-82.
- HAJNAL, I. (1994) «Die lykischen a-Stämme: Zum Werdegang einer Nominalklasse», dins J. E. Rasmussen & B. Nielsen (eds.), *In honorem Holger Pedersen, Kolloquium der Idg. Gesellschaft vom 26.-28. März 1993 in Kopenhagen*, Wiesbaden, Ludwig Reichert, pp. 135-171.
- HARDARSON, J. A. (1987a) «Zum urindogermanischen Kollektivum», *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft*, 48, pp. 71-113.
- (1987b) «Das uridg. Wort für "Frau"», *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft* 48, pp. 115-137.
- LYONS, C. (1999) *Definiteness*, Cambridge, Cambridge University Press.
- MARTINET, A. (1956) «Le genre féminin en indo-européen: examen fonctionnel du problème», *Bulletin de la Société Linguistique de Paris*, 53, pp. 83-96.
- MATASOVIĆ, R. (2004) *Gender in Indo-European*, Heidelberg, Winter.
- MELCHERT, H. C. (1992) «Relative Chronology and Anatolian: The Vowel System», dins *Rekonstruktion und relative Chronologie. Akten der VIII Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft. Leiden, 31. August - 4. September 1987*, Innsbruck, Innsbruck Beiträge zur Sprachwissenschaft, pp. 41-53.
- (1994) «The Feminine Gender in Anatolian» dins G. E. Dunkel, G. Meyer, S. Scarlata & Ch. Seidl (eds.), *Früh-, Mittel-, Spätindogermanisch. Akten der IX*

Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft vom 5. bis 9. Oktober 1992 in Zürich, Wiesbaden, Ludwig Reichert, pp. 231-244.

- RASMUSSEN, J. E. (1992) «The Distribution of *e* and *a* in Lycian», dins *Rekonstruktion und relative Chronologie. Akten der VIII Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft. Leiden, 31 August - 4. September 1987*, Innsbruck, Innsbruck Beiträge zur Sprachwissenschaft, pp. 359-366.
- TICHY, E. (1993) «Kollektiva, Genus femininum und relative Chronologie im Indogermanischen», *Historische Sprachforschung*, 106, pp. 1-19.
- WHEELER, B. I. (1898) «The Origin of Grammatical Gender», *Journal of English and Germanic Philology*, 2, pp. 528-545.
- WODTKO, D. S., B. IRLINGER & C. SCHNEIDER (2008) *Nomina im indogermanischen Lexikon*, Heidelberg, Winter.